

Немець Л.М.

ПРО ІЄРАРХІЧНІСТЬ СТРУКТУРИ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Стратегічною концепцією розвитку сучасної цивілізації в новому тисячолітті більшістю країн світу вважається стійкий розвиток. Для подальшого існування глобальна соціогеосистема повинна перейти до стратегії стійкого розвитку, адаптувавши науково-теоретичні, методологічні та технологічні засади цієї концепції до різних за рівнем економічного, історичного та соціально-культурного розвитку регіональних та локальних соціумів. Останні мають її сприйняти на рівні всіх структур (наукові, політичні, суспільні організації тощо) як підґрунтя формування нового глобального мислення кожної людини і суспільства взагалі, без чого неможливе подолання глобальної соціально-геоекологічної кризи і відпрацювання механізмів подальшого переходу до ноосферного розвитку.

Концепція стійкого розвитку у самому загальному вигляді має як мінімум дві проблеми. Одна з них пов'язана з необхідністю вдосконалення власне самої глобальної концепції, прийнятої в Ріо-де-Жанейро (1992 рік), і глобальної стратегії стійкого розвитку, її теоретичних основ та методичних засад, стосовно показників (індикаторів), територіальної обґрунтованості тощо. Інша проблема пов'язана з необхідністю розробки регіональних та локальних програм реалізації цієї концепції з урахуванням історико-географічних, етнічних, соціокультурних, релігійних та інших особливостей окремих країн і регіонів світу.

Аналіз попередніх досліджень. Проблема стійкого розвитку сучасної цивілізації вже давно знаходиться у полі зору представників різних наук, політичних діячів, прогресивних діячів науки, культури тощо. Тільки за останні десять років опубліковано безліч статей, монографій, популярних видань за цією тематикою. Можна виділити лише основні з них. Так, В.І. Данилов-Данильян та К.С. Лосєв (2000) аналізують і узагальнюють уявлення про стійкий розвиток в екологічному, економічному, соціальному, демографічному, науково-технічному, естетичному та філософсько-методологічному аспектах, зазначаючи, що загроза екологічної катастрофи являється головним викликом людству в ХХІ столітті. А.В. Толстоухов і М.І. Хілько (2001) аналізуючи можливі шляхи екологічно безпечного розвитку, а також складності пошуку моделі „усталеного розвитку” цивілізації, пропонують та обґрунтовують основоположні загальнопланетарні політико-правові, соціокультурні, економіко-технологічні стратегічні завдання людства по збереженню навколишнього природного середовища як основи життєдіяльності людини. Колектив авторів під керівництвом М.Ф. Глазовського (2002), розглядають стійкий розвиток як багаторівнево-ієрархічний процес коеволюційного розвитку природи і суспільства, як такий, що управляється і має головною метою забезпечення здорового життя в гармонії з природою сьогоdnішнім поколінням і поколінням майбутнім на основі охорони і збагачення культурної та природної спадщини. Автори дають глибокий аналіз розробки національних програм стійкого розвитку, а також запропонованих механізмів їх реалізації в таких країнах як США, Канада, Китай, Індія, Австралія, Японія тощо. Дається оцінка екологічного положення Росії, а також можливості та проблеми переходу її і держав СНД до стійкого розвитку. Ф.В. Вольвач, М.І. Дробноход, В.Г. Дюканов та ін. (2002), розглядають історію формування концепції стійкого розвитку, її основні ідеї та засади, а також особливості розвитку України, національні пріоритети та задачі на шляху її переходу до стійкого розвитку. А.П. Федотов (2002) розглядає особливості концепції стійкого розвитку з точки зору сучасної глобалістики, пропонуючи, зокрема, власну систему узагальнених параметрів розвитку світу: індекс стійкого розвитку, індекс антропогенного навантаження, рентне число та індекс соціально-економічної дисгармонії суспільства. М.В. Багров (2002) розглядає роль регіональної політики у виробленні сталого розвитку регіонів на основі започаткованої ним геополітичної моделі стійкого розвитку Криму. Різноманітні регіональні аспекти стійкого розвитку України також розглядають Б.М. Данилишин та С.І. Дорогунцов, В.П. Нагірна, Я.Б. Олійник, Л.Г. Руденко, О.Г. Топчієв, П.Г. Шищенко та інші вчені.

У згаданих публікаціях розглядаються, головним чином, особливості географічного, екологічного, економічного, суспільно-політичного аспектів стійкого розвитку. Але залишається недостатньо дослідженими роль і значення соціальної складової сучасних соціогеосистем у реалізації концепції стійкого розвитку на всіх ієрархічних рівнях соціально-географічного процесу. У монографії, присвяченій соціально-географічним аспектам стійкого розвитку (Л.М. Немець, 2003), з точки зору теорії актогенезу виконано аналіз рівнів загальності потреб соціуму стосовно природокористування і показано, що вони змінюються від індивідуального до глобального, формуючи відповідні ієрархії цілей і стратегій природокористування. Виникнення соціально-геоекологічних проблем різного рівня (локального, регіонального, глобального) залежить від особливостей цілеспрямування соціуму на відповідних рівнях.

Формулювання цілей дослідження. Головною ціллю дослідження є визначення ролі соціальних складових соціогеосистем у формуванні ієрархічної структури соціально-географічного процесу, як розширеного об'єкту дослідження соціальної географії.

Виклад основного матеріалу досліджень. Автор пропонує доповнити об'єкт соціальної географії соціально-географічним процесом у соціогеосистемах, під яким розуміє послідовну закономірну зміну ситуацій у розвитку різних соціумів в історичному та географічному контексті або зміну соціальних складових соціогеосистем в географічному просторово-часовому континуумі (Л.М. Немець, 2003). Із цього ви-

значення впливає, що соціально - географічні дослідження мають акцентувати увагу на трансформації соціуму і його впливу у взаємодії з природними підсистемами. Тому потрібно враховувати не лише просторово – часові закономірності розвитку природних підсистем, але й відповідні закономірності для соціальних підсистем. Враховуючи, що розвиток соціальних і природних складових соціогеосистем взаємопов'язаний і взаємообумовлений, методологія соціально – географічних досліджень повинна гармонічно поєднувати методи соціальних і природничих наук.

Розглянемо основні особливості соціально – географічного процесу, як об'єкту соціальної географії. З позицій системного підходу маємо визначити, що соціальні і природні підсистеми соціогеосистем мають суттєво різний онтогенез і відрізняються динамікою системного розвитку, особливостями кругообігу речовини, енергії та інформації, інерційністю, стійкістю відносно збурюючих впливів тощо. Але головною їх відмінністю є наявність у соціальних підсистем властивості актогенезу, завдяки чому вони здатні цілеспрямовано перетворювати природні підсистеми для задоволення своїх власних потреб. Тому стан соціогеосистем врешті – решт визначається діяльністю соціуму. Особливо яскраво це виявляється з другої половини ХХ сторіччя, коли людство завдяки технічній могутності набуло ознак глобальної геологічної сили і отримало можливість істотно змінювати стан природних підсистем.

Отже, при дослідженні соціогеосистем важливо враховувати просторово – часові закономірності розвитку як соціальних, так і природних складових. Відносно останніх географія накопичила величезний фактичний матеріал, який узагальнено у багатьох закономірностях, законах, теоріях, гіпотезах тощо. Елементи природних систем вивчаються географами багато століть і тому, як об'єкти досліджень, добре відомі. Соціальні системи географами вивчаються приблизно з другої половини ХІХ сторіччя (антропогеографія і географічний напрямок у соціології на Заході) і більше як складові продуктивних сил, економічних процесів, чинник географічних процесів, ніж як окремих об'єкт досліджень. Тому далі основна увага приділяється дослідженням саме соціальних складових соціогеосистем.

Соціальні системи традиційно досліджуються науками соціально - суспільного напрямку, з яких найбільш близькою до соціальної географії є соціологія. Варто додати, що деякі соціологічні підходи і методи запозичені соціальною географією. Але відносно соціальних систем, як об'єкту дослідження, між соціологією і соціальною географією є суттєва різниця, яка полягає у тому, що соціальна географія розглядає соціум більш широко, а саме - як складову соціально – географічного процесу у взаємозв'язку з природними підсистемами у просторово – часовому вимірі. У цьому проявляється класичний географічний підхід, який, звичайно, притаманний і соціальній географії.

Із викладеного вище видно, що багато властивостей соціогеосистем визначаються саме соціальними підсистемами, тому з точки зору гносеології цей аспект є дуже важливим, бо обумовлює методологію дослідження соціогеосистем. Є декілька особливостей (соціальних закономірностей за Г.В. Щокіним, 2002) соціальних підсистем, які, на наш погляд, накладають певний відбиток на розвиток соціально – географічного процесу:

1. Кожна соціальна система (підсистема) є багаторівневою і має складну ієрархічну структуру, що обумовлює відповідну ієрархічність соціально - географічного процесу. При цьому соціальна ієрархія поєднуючись з ієрархією, обумовленою структурою природних підсистем, надає в цілому соціально - географічному процесові дуже складної ієрархічної структури. На кожному його рівні існують відповідні системи потреб, які генерують ієрархічні системи цілей і т.д. У роботі автора (Л.М. Немець, 2003) виконано аналіз подібних систем потреб і цілей, розглянуто протиріччя, які виникають між різними рівнями потреб і сформульовано принцип несуперечності цілей, який дозволяє оптимізувати систему цілей відносно ефективності у досягненні кінцевого результату. Крім цього, протиріччя потреб одного рівня можуть мати регіональний характер, тому в дослідженні соціальних підсистем повинні бути просторові аспекти. До речі, основне протиріччя соціального розвитку (за Г.В. Щокіним) – між зовнішньою зумовленістю діяльності людини і свободою її волі - по суті відображає згадані вище протиріччя ієрархічної системи потреб.

2. У складних соціальних підсистемах спостерігаються дві взаємопов'язані тенденції – дезорганізація і організація, які постійно знаходяться у динамічній рівновазі і у залежності від знаку і величини дисбалансу між ними призводять до регенерації або руйнування соціуму. Саме цей чинник спричиняє флуктуації у розвитку соціальних підсистем – нестабільність, диспропорції, нерівномірність розвитку тощо. Якщо до цього додати нерівномірний територіальний розподіл вказаних тенденцій, то стає зрозумілим, що регіональний розвиток соціуму різних рівнів завжди буде мати флуктуаційний характер. Звідси випливає, що територіальний аналіз є обов'язковою умовою дослідження соціальних підсистем, а управління соціумом з урахуванням його можливостей і потенціалу саморозвитку повинне мати стабілізуючий напрямок. Необхідно відзначити, що ці ж тенденції спостерігаються і в природних підсистемах, але їхня динаміка значно повільніша.

3. Управління соціальними підсистемами із складною структурою не повинне бути насильницьким, тобто, їм не можна нав'язувати не властиві для них шляхи розвитку. При формуванні системи цілей для управління соціумом потрібно враховувати об'єктивні тенденції його розвитку. Ця теза для розробки глобальної стратегії виживання людства має велике значення, бо доводить, що не може бути єдиного (ідентичного) для всіх соціумів шляху переходу до стійкого розвитку - для кожного локального або регіонального соціуму потрібні власні „індивідуальні” програми, які повинні враховувати всі його особливості. Автором (Л.М. Немець, 2003) показано, що кожна локальна ціль має обмеження, які накладаються більш глобальними рівнями цілей, тому зміст і обсяг програм розвитку для різних рівнів соціально – географічного про-

цесу будуть різними. Звідси випливає, що глобальний і регіональні рівні соціально – географічного процесу суттєво відрізняються за змістом, цілями, методами, засобами досліджень і управління.

4. Великі складно організовані соціальні підсистеми (окремі цивілізації, багатонаціональні держави, міждержавні об'єднання тощо) мають тенденцію до розпаду при досягненні певного рівня розвитку. Отже, однополюсна глобальна соціосистема завжди приречена на розпад, тому розумною альтернативою є багатопольна соціогеосистема. Це теж необхідно враховувати при складанні програм переходу до стійкого розвитку неоднорідних соціумів різних рівнів. Особливо важливо вивчити протиріччя таких соціумів і при наявності антагоністичних складових передбачити відповідні компенсаторні механізми, аби запобігти розвитку конфліктів різного характеру. Гостра проблема виникає при просторовому „накладенні” різних за рівнем розвитку цивілізацій, бо між ними починається боротьба, яку виграє, як правило, цивілізація з більш низьким рівнем розвитку (Г.В. Щокін). При створенні багатопольного світу, що повинна передбачати глобальна стратегія стійкого розвитку, важливим є усвідомлення кожним етносом, соціумом тощо своєї долі у залежності від стану розвитку відповідної цивілізації. Цей чинник, можливо, буде впливати опосередковано на хід соціально – географічного процесу з позицій ментальності і сумісності окремих соціумів.

Таким чином, соціально – географічний процес постає як дуже складний, багаторівневий, неоднорідний, суперечливий і неоднозначний об'єкт досліджень, що багато у чому обумовлюється соціальними підсистемами соціогеосистем, їхньою суперечливістю і численними протиріччями. На наш погляд, багато протиріч у глобальному соціумі визначаються розбіжностями ментальних настанов окремих етносів (регіональних і локальних соціумів), що у свою чергу є наслідком культурно – історичних, природно – географічних, релігійних, етнічних, економічних та інших особливостей їх розвитку. Тому найважливішою умовою переходу до стратегії стійкого розвитку є подолання несумісності окремих соціумів шляхом формування ноосферно орієнтованого інтегрального менталітету глобального соціуму, який диференційовано враховує відзначені вище особливості всіх рівнів соціально – географічного процесу.

Висновки.

1. При соціально – географічних дослідженнях соціогеосистем різних рівнів необхідно враховувати закономірності розвитку як природних, так і соціальних складових у їх взаємозв'язку.

2. Неоднорідність і динамічність соціально – географічного процесу обумовлена в більшій мірі суперечностями, протиріччями і розвитком соціальних підсистем соціогеосистем.

3. Територіально – часові відмінності і особливості соціальних підсистем соціогеосистем, поєднуючись з неоднорідністю природних складових, обумовлюють складну ієрархічну структуру соціально - географічного процесу, у якій можна виділяти декілька рівнів – від глобального до локальних.

4. На всіх рівнях соціально – географічного процесу формується ієрархічна система цілей соціуму, які відображають протиріччя системи потреб і вимагають оптимізації за критеріями ефективності у досягненні кінцевого результату.

5. Для створення умов переходу глобальної соціогеосистеми до стійкого розвитку необхідно подолати несумісність ментальних настанов окремих соціумів, яка призводить до міжетнічних, релігійних, політичних тощо конфліктів, шляхом формування ноосферно орієнтованого інтегрального менталітету соціуму.

Джерела та література

1. Багров Н.В. Региональная геополитика устойчивого развития. К., 2002.
2. Глазовский Н.Ф. и др. Переход к устойчивому развитию: глобальный, региональный и локальный уровни. Зарубежный опыт и проблемы России. М., 2002.
3. Данилов-Данильян В.И., Лосев К.С. Экологический вызов и устойчивое развитие. М., 2000.
4. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины). Х., 2003.
5. Переход к устойчивому развитию: глобальный, региональный и локальный уровни. Зарубежный опыт и проблемы России. М., 2002.
6. Стійкий екологічно безпечний розвиток і Україна. /Ф.В. Вольвач, М.І. Дробноход, В.Г. Дюканов та інші. //За ред. М.І. Дробнохода. К., 2002.
7. Толстоухов А.В., Хилько М.І. Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем. К., 2000.
8. Федотов А.П. Глобалистика: начала науки о современном мире. М., 2002.
9. Щекин Г.В. Диалог цивилизаций: новые принципы организации мира. К., 2002.